

KULTÚRNO-HISTORICKÝ ROZMER CYRILU-METODSKEJ MISIE V KONTEXTE NESKORŠÍCH CIRKEVNÝCH DIEL NA SLOVENSKU (*RITUALE STRIGONIENSE, RITUALE SLOVACCHIAE A CANTUS CATHOLICI*)

The Cultural-Historical Dimension of the Cyril and Methodius Mission in the Context of Later Ecclesiastical Works in Slovakia (*Rituale Strigoniense, Rituale Slovacchiæ and Cantus Catholici*)

Viliam Judák – Ľubomír Hlad – Anton Ďatelinka

DOI: 10.17846/CL.2022.15.1.40-52

Abstract: JUDÁK, Viliam – HLAD, Ľubomír – ĎATELINKA, Anton. *The Cultural-Historical Dimension of the Cyril and Methodius Mission in the Context of Later Ecclesiastical Works in Slovakia (Rituale Strigoniense, Rituale Slovacchiæ and Cantus Catholici)*. The Cyril and Methodius mission, which took place on the territory of Great Moravia, was not only of political but also of ecclesiastical significance, especially because of the work done by the Thessalonian brothers in the field of language and liturgy. Their translations of liturgical books into Old Slavonic brought with them important milestones that played a significant role in later centuries. In the period of recatholization, the Archbishop of Esztergom, Peter Pázmaň, was instrumental in the publication of the Esztergom Ritual, which brought with it a language that was understandable to the people and to the celebration of the liturgy, and this was preserved in later editions, even down to the publication of the *Rituale Slovacchiæ*. The publication of the Slovak Catholic hymnal *Cantus Catholici* was also an important act of encouragement to the Slovak people in the religious and national spheres, and these facts touch on an environment that goes beyond the ecclesiastical sphere, in the context of society and culture as a whole.

Keywords: *Cyrillo-Methodian mission, liturgy, liturgical books, society and culture, sacral language, Rituale Strigoniense, Rituale Slovacchiæ, Peter Pázmaň*

Úvod

Cyrilo-metodské¹ dedičstvo, ktoré bolo jedným z najdôležitejších hybných síl pri národno-vedomacom procese slovenského národa a zároveň pri vnímaní dôležitosti kresťanských koreňov spo-

¹ V príspevku používame podobu adjektíva *cyrilo-metodský* zapisovanú so spojovníkom podľa platnej kodifikácie spisovnej slovenčiny. P. Petráš (2017, 251-261) však upozorňuje aj na staršiu kodifikáciu, podľa ktorej sa toto prídavné meno zapisovalo bez spojovníka, teda ako *cyrilometodský*. Z analýzy jazykového materiálu autorovi vyplýva, že frekvencia používania tohto adjektíva zapisovaného bez spojovníka sa približuje frekvencii výskytov výrazu zapisovaného so spojovníkom. Autor takisto poukazuje na to, že podoba *cyrilometodský* sa využíva i v názvoch inštitúcií či iných pomenovaní, a preto by sa podľa neho mala táto forma prijať ako variant k podobe zapisovanej so spojovníkom.

ločnosti, sa po viac ako tisíc rokoch predstavuje vedeckému svetu ako veľmi vážny moment, ktorý sa v mnohých formách prezentuje v národnom, umeleckom, či liturgickom prežívaní na území Slovenska (Ivanič – Hetényi 2016, 215-216). Etické princípy a perspektívy vnímané a implementované misiou solúnskych bratov sú stále aktuálne a vyžadujú si pozornosť pri skúmaní liturgicko-historických a jazykových prameňov (Ivanič 2016).

Cyrilo-metodská misia prinášajúca posvätný jazyk zrozumiteľný ľudu

Misia solúnskych bratov bola výsledkom úsilia kniežaťa Rastislava. Popri náboženskom rozmere išlo nepochybne aj o otázku politickú. V 60. rokoch 8. storočia sa v oblasti medzi Východofranskou a Byzantskou ríšou rozvinul boj o cirkevnú orientáciu, v ktorej sa prekrývali záujmy východofranských biskupov, rímskeho pápeža a konštantínopolského patriarchu. V oblasti strednej Európy sa po roku 833 vytvorila silná mocenská štruktúra známa ako Veľká Morava. V nej prebiehala intenzívna kristianizácia, najmä pod vedením biskupstva z Passau. Vďaka tejto kresťanskej misiónárskej činnosti mala Východofranská ríša (*Regnum Francorum orientalium*) na území Veľkej Moravy obrovský vplyv. Veľkomoravské knieža Rastislav (846 – 869) sa snažil vytvoriť samostatnú cirkevnú správu nezávislú od Pasovského biskupstva. Najprv sa neúspešne obrátil na rímskeho pápeža Mikuláša I. (858 – 867) a po ňom v roku 862 na byzantského cisára Michala III. so žiadosťou o vyslanie biskupa a učiteľa, ktorý by hlásal pravé kresťanstvo v slovanskom jazyku. Okrem toho Rastislav žiadal o muža, ktorý by dokázal usporiadať zákony (Hetényi – Ivanič 2021, 3).

Za základ, ktorý použili pri tvorbe liturgického jazyka, bolo nárečie ich rodného Solúna. Je pochopiteľné, že lexikálne bohatstvo jazyka nie je pri každom jazyku rovnaké a závisí od kultúrnej úrovne daného etnika. Ak sa slovanské kmene vo svojej kultúrnej tradícii dovtedy nestretli s vyjadrením vážnych teologických pojmov, bolo potrebné sa zamerať aj na lexikálnenbohatenie ich jazyka. Veď jeho lexika nestačila na plnohodnotný preklad jazykovo bohatých teologických textov. Celkom logicky a pochopiteľne sa uprednostňovalo používanie slovnej zásoby odvodené z gréčtiny. Keďže prvé preklady boli inšpirované gréckymi textami, aj gramatika a štruktúra viet vychádzali z tohto jazyka. Vďaka prekladom Svätého písma sa do nového literárneho jazyka prostredníctvom gréckych textov dostali dokonca aj prvky hebrejčiny. Až počas misie na Veľkej Morave sa jazyk obohatil o veľkomoravské nárečie a do jazyka sa dostali výrazy odvodené z latinčiny, či starej nemčiny horných nemeckých kmeňov (Hetényi – Ivanič 2021, 7).

V spojitosti so sv. Cyrilom, Metodom a ich žiakmi sa pri štúdiu liturgických kníh z obdobia rekatolizácie Slovenska naskytá otázka, či práve ich misia mohla byť vážnym bodom, ktorý, i keď nepriamo, stál aj o niekoľko storočí neskôr pri vytváraní liturgických textov. Veď už v bule *Industriae tuæ* pápež Ján VIII. vyzýva Metoda, arcibiskupa Panónie, aby sa podľa rímskej cirkevnej tradície pod jeho jurisdikciou konala liturgia v chrámoch jemu zverených.² Zároveň pápež Metoda vyzýva, aby „sa v tomto jazyku hlásalo velebenie a skutky Krista, Pána nášho. Veď zvelebovať Pána nielen troma, lež všetkými jazykmi pripomína nám Sväté písmo, ktoré prikazuje slovami: ‚Chváľte Pána, všetky národy, oslavujte ho, všetci ľudia‘ (Ž 117,1)“ (Judák – Liba 2012, 18).

² „Igitur hunc Methodium, venerabilem archiepiscopum vestrum, interrogavimus corram positis fratribus nostris episcopis, si orthodoxæ fidei symbolum ita crederet et inter sancta missarum sollempnia caneret, sicuti sanctam Romanam ecclesiam tenere in sacntis sex universalibus synodis a sanctis patribus secundum evngelicam Christi Dei nostri auctoritatem promulgatum atque traditum constat“ (Marsina – Meliš, 2021, 63).

Ostrihomský rituál v priebehu dejín a jazykové podoby jeho textov

Nemožno v tomto zmysle obísť skutočnosť prvého tlačeného slova v liturgickom texte, a to v čase, keď úradnou rečou Katolíckej cirkvi bol latinský jazyk (1545 – 1563) (Sartori 1995). Na základe „*nariadenia a autoritou Petra Pázmaňa, ostrihomského arcibiskupa*“, vyšiel v Bratislave roku 1625 Ostrihomský rituál³ (*Rituale Strigoniense*).

Táto liturgická kniha, popri Rímskom misáli najčastejšie používaná liturgická kniha, bola prirodzeným pokračovateľom predchádzajúcich línií liturgickej tvorby na kresťanskom Západe. Jej pôvod možno vidieť v tzv. *libelli manuali* predstavujúcich praktické texty pre kňazov pri vysluhovaní sviatostí a svätenín. Od 7. storočia (napr. koncil v Tolede, rok 633) bolo povinnosťou biskupov, aby svojim kňazom do farností posielali tzv. *libellus officialis* obsahujúcu potrebné texty na vysluhovanie sviatostí, požehnaní, či procesie. Postupným pridávaním a prepracovávaním týchto diel vznikli viaceré edície nazývané *Agenda*, *Ordinarium*, *Manuale*, *Liber agendorum*, čo pokračovalo až do oficiálneho vydania *Rituale Romanum* uskutočneného v roku 1614 (Righetti, 2014).

Latinský ostrihomský rituál bol zostavený podľa Rímskeho rituálu, ale pri krstných a sobášnych obradoch boli otázky a odpovede vytlačené v troch jazykoch, ktoré sa v tom čase najviac používali v Uhorsku: maďarsky, nemecky a slovensky.⁴ Má 298 strán a prílohu s dekrétmi provinčialnej synody.⁵

Peter Pázmaň bol vo svojej činnosti nadnárodný a mal veľký zmysel pre potreby jednotlivých národov. V Trnave napríklad založil fundáciu pre slovenský kostol a slovenského kazateľa (Šimončíč 1997). Štedro tiež podporoval slovenských študentov. Vo Vatikánskom archíve sa nachádza list Petra Pázmaňa datovaný v Bratislave 14. 8. 1627, kde hovorí, že posielal 9 chlapcov do Ríma „*studiorum causa*“. Charakterizuje ich takto: „Sú počestní a nadaní [...]. Všetci sú z miesta ‚saluberrimo‘ (veľmi zdravého) a s Božou pomocou od každej nákazy ochránení.“ V liste sú uvedené aj mená týchto študentov. Na prvom mieste je Juraj Selepeční, potom Andrej Pecchy, Tobiáš Pistes, Demeter Jarftas, Juraj Suchla, Andrej Nagy, Pavol Busakovič (?), Andrej Peternasary a Martin Albert.⁶ Roku 1623 založil slávny seminár vo Viedni, ktorý nosil jeho meno – *Pazmaneum*, odkiaľ až do našich čias vychádzalo veľké množstvo vzdelancov aj z územia dnešného Slovenska.⁷

Cisár Ferdinand II. Habsburský vidiac horlivosť a neúnavnosť arcibiskupa sa osobne angažoval za udelenie kardinálskej hodnosti pre Petra Pázmaňa. Pápež Urban VIII. vyhovel tejto prosbe 9. novembra 1629 (Timon, 1745).

Samotný Rituál má na úvod ústrednú myšlienku v lat.: „Ale nech sa všetko deje slušne a po poriadku“ (1Kor 14, 40).

Príhovor arcibiskupa Petra Pázmaňa ozrejmjuje dôvod vydania ostrihomského rituálu z roku 1625 týmito slovami:

³ Rituál (lat. *ritus* = obrad) je záväzná liturgická kniha, v ktorej sa nachádzajú predpisy a texty vysluhovania sviatostí, svätenín, náboženských sprievodov (procesíí) a iných náboženských úkonov. Základom je typické vydanie *Rituale Romanum* (Vragaš 2008, 231).

⁴ *Rituale Strigoniense, seu Formula agendorum in administratione Sacramentorum, ac ceteris Ecclesiae publicis functionibus. Jussu et autoritate Illmi ac Revermi Domini Petri Pazmany, Archiepiscopi Strigonien. Etc. Nunc recentur editum. Posonii in Aule Archiepiscopali. Domini M. DC. XXV.* (Rituale 1625).

⁵ *Synodi Provinciali decreta Anno M. DC. XI. Tyrnaviae celebrata Per Illustrum ac Rev mumm Dn. Franciscum Forgach De Ghimes. S. R. E. Presbyterum Cardinalem, Archiepiscopum Strigoniensem.*

⁶ *Arch. Nunc. Wiena Procesi Vesc. Abbati*; Indici 1055, vol. 95.

⁷ Boli to napr. J. B. Magin, J. Haško, J. I. Bajza, J. Palkovič, J. Haulik, M. Chrástek, J. Klempa, A. Radlinský, M. Hatala, M. Čulen, P. Jantusch, J. Tiso.

„*Petrus Pazmany, Dei et Apostolicæ Sedis Gratia, Archiepiscopus Ecclesiæ Metropolitanæ Strigoniensis, Legatus Natus, Primas Hungariæ, ac Summus Cancellarius, etc.*

Salutem a Deo sempiternam.

Quum ea quæ a DEO sunt, ordinata esse sciamus, non immerito summa semper sollicitudine, eo studia conatusquæ, suos direxit Ecclesia, ut cum ceteris in rebus universis, tum in iis maxime, quæ administrationem Sacramentorum attingunt, decenter omnia, et secundum ordinem ageret, ac in rebus etiam quæ vulgo minores videri possent, tramitem Apostolicarum traditionum premeret. Hinc factum, ut libros Rituales, quibus formula Agendorum contineretur, extare voluerit, severe interdicens, ne quid in Ritibus pro cuiusque arbitrio mutaretur.

Et licet ex antiquissimis ac usu probatis Ecclesiæ Strigoniensis consuetudinibus, Reverendissimus Nicolaus Olahus Archiepiscopus Strigoniensis, æterna memoria dignissimus, anno salutis 1560 ordinem Agendorum vulgaverit: Postea vero anno 1583 laudatissimus Præsul et Administrator Archiepiscopatus Strigoniensis, Nicolaus Thelegdi, iterato cultius recudi Ritualem librum curaverit: Quia tamen eiusmodi libri pauci, ac vetustate usuque: continuo attriti supersunt, necessitati publicæ hac in parte consultum volentes, accurate excudi curavimus Rituale Strigoniense: et quidem in Administratione Sacramentorum, per omnia Rituali Romano conformatum. Si modo excipias, primas Infantium Baptizandorum, interrogationes et peculiarem quamdam ab ipsa conversione gentis Hungariæ usitatum consuetudinem Matrimonio copulandi: quæ sine offensione variari haud potuerunt.

Vos igitur, Fratres dilectissimi, paterne in Dominno hortamur, atque etiam in Virtute sanctæ Obedientiæ mandamus, ut isto recens excuso Agendorum libro in Administratione Sacramentorum utamini: neque quisquam alios excogitare vel seuqi præsumat ritus, sed intra cancellos Cærimoniarum hic positos, omnes se contineant. In reliquis etiam Ritibus, quantum loci ac temporis commoditas patietur, omnia et singula ex hujus Ritualis præscripto peragentes, Metropolitanæ huius Ecclesiæ tamquam matri vos conformare studeatis. Valete, nostri in orationibus memores.

*Datum Posonii, in Curia nostra Archiepiscopalis. 26. Iulii Anno Salutis 1625.*⁸⁸

⁸⁸ Peter Pázmaň, z Božej milosti a z milosti Apoštolskej stolice arcibiskup metropolitnej cirkvi Ostrihomskej, rodený legát, uhorský primas a najvyšší kancelár, atď.

Pozdrav od Boha neustále.

Najdôstojnejším, ctihodným a vebným milovaným bratom v Kristovi, biskupom, opátom, prepoštom, archidiakonom, kanonikom, farárom, sacelánom a rektorom akýchkoľvek kostolov, priamo alebo nepriamo podriadeným našej Ostrihomskej metropolitnej cirkvi večnú spásu od Boha.

Keďže vieme, že to, čo pochádza od Boha, je usporiadané, Cirkev plným právom, s tou najväčšou starostlivosťou zamerala svoju snahu a úsilie na to, aby všetko konala náležite a podľa poriadku ako vo všetkých ostatných veciach, tak zvlášť v tých, ktoré sa týkajú vysluhovania sviatostí, a nasledovala cestu apoštolských tradícií aj v tých veciach, ktoré sa obyčajne môžu zdať menšie. Preto chce, aby jestvovali rituálne knihy, v ktorých by sa nachádzali formuly obradov a prisne zakazuje, aby sa v obradoch čokoľvek svojvoľne menilo.

Vyplýva to zo starobylých a osvedčených zvykov Ostrihomskej cirkvi. Najdôstojnejší Mikuláš Oláh, ostrihomský arcibiskup, najhodnejší večnej pamäti, v roku spásy 1560 vydal Agendár. Potom tiež r. 1583 slávny biskup a administrátor Ostrihomského arcibiskupstva Mikuláš Telegdi, zas dal zostaviť prepracovanejší Rituál. Keďže však je už zostalo málo takýchto kníh a sú už poznačené časom i používaním, chceme vyhovieť verejnej potrebe v tejto oblasti, zabezpečili sme vydanie Ostrihomského rituálu. Čo sa týka vysluhovania sviatostí, vo všetkom je zhodný s Rímskym rituálom okrem prvých otázok krstencov a špeciálneho zvyku pri slávení sobáša, ktorý sa používa od čias obrátenia uhorského ľudu. Tieto veci sa nemohli zmeniť bez ujmy.

Vás teda, milovaní bratia, otcovsky povzbudzujeme v Pánovi a tiež čnosťou svätej poslušnosti zaväzujeme, aby ste túto nedávno vydanú knihu obradov používali pri vysluhovaní sviatostí. Nech sa nikto neopováži vymýšľať alebo sa pridávať iných obradov, ale nech sa všetci držia v hraniciach stanovených obradmi.

Druhé vydanie vyšlo za pôsobenia arcibiskupa ostrihomskeho Juraja Lippaya r. 1656.⁹ Má 299 strán a prílohu provinciálnej synody, ktorá je číslovaná zvlášť na stranách 1 – 27.

Synodálne dekréty majú 5 častí, nachádzajú sa na stranách 301 – 325. Synoda sa uskutočnila, ako to vyplýva z titulnej strany pod vedením Františka Forgáča z Gýmeša (Jelenec), kardinála a arcibiskupa ostrihomskeho v Trnave 1611. Na záver dekrétov je zvolanie: LAUS DEO, VIRGINIOQE MATRI MARIAE (*Vďaka Bohu a Panne Márii Matke*) (Rituale 1625, 325). Ďalej nasleduje na dvojstrane umiestnený zoznam hierarchov, ktorí dekréty podpísali. Zo slovenského územia, okrem kardinála Forgáča, pochádzajúceho z dnešného Jelencu, ktorý sídlil ako ostrihomský arcibiskup v Trnave, to bol nitriansky biskup Valentín Lépeš, Pavol Dávid, ako lektor nitrianskej katedrálnej kapituly, Imrich Loši, kanonik bratislavskej kapituly, Štefan Frániši, kantor spišskej kapituly, Peter Pázmaň, jezuita, pôsobiaci v Turci, Pavol Dávid, opát ludanického kláštora... (Rituale 1625, 326-327).

Obidve vydania sú v podstate totožné. Následné vydania ostrihomskeho rituála, ktoré boli počas pôsobenia viacerých ostrihomských biskupov vydávané, možno považovať za reprinty, menili sa práve v jazykových mutáciách ľudového jazyka. I keď naším predmetom záujmu je jazyková podoba častí v slovenčine, je zaujímavé si všimnúť, že maďarský i nemecký text tých istých častí vykazuje z dnešného pohľadu nielen známky archaickosti, ale zároveň známky sakrálneho jazyka, ktorý sa práve v období baroka veľmi silne rozvíjal na území Uhorského kráľovstva v oblasti katolíckej liturgie. Aj napriek tomu, že išlo o jazyk, ktorému ľud rozumel, mal známky slávnostnosti a výnimočnosti. Tento jazyk v reči ľudu možno nazvať *Lingua rituale*, *Ritual language*, *Ritualsprache* (Hanula 2016). V prípade slovenskej verzie otázok a textov v reči, ktorej veriaci mali rozumieť, aj tu možno vidieť v rámci komparatívnej metódy zaujímavý vývoj slovenčiny, ktorá práve v období 17. – 20. storočia prechádzala turbulentným obdobím poznačeným snahami viacerých kodifikátorov o zavedenie jednotlivých foriem slovenského jazyka a postupne získavala svoju podobu badateľnú aj v poslednej redakcii *Rituale Slovacchiæ*.

Rituale Strigoniense a Rituale Slovacchiæ

Ostrihomský rituál bol používaný na území Slovenska skoro 3 storočia. Biskupi slovenského a zarpatského územia v Československu uviedli 1. novembra 1935 do praxe *Rituale Slovacchiæ* používaný v oblastiach, ktoré sa po rozpade Rakúsko-Uhorska stali územím Československa a viac nespádali pod sufragánnu právomoc Ostrihomu, či Jágru. Text Rituálu schválila rímska kongregácia rítov (Sacra Congregatio Rituum). Tento rituál bol výsledkom rozhodnutia zo 17. januára 1933, keď počas stretnutia slovenských biskupov s rusínskymi biskupmi Zakarpatska sa rozhodlo vytvoriť a publikovať rituál, ktorý by bol veľkou pomocou pre slovenské diecézy. Práce boli zverené spišskému biskupovi, Jánovi Vojtaššákovi. Tento nový rituál, v titule ktorého sa spomína, že je vydaný *ad instar Ritualis Romani*, nahradil dovtedy používané Rituály *Rituale Strigoniense* a *Rituale Agriense* (Dubina 2012, 51-52).

Napriek istotne dôležitému významu, ktorý mala ľudová reč v slávení sviatostí predkladaných v rituáli, zaujímavá je poznámka jasne určujúca použitie jazyka ľudu zrozumiteľnému pri vysluhovaní sviatostí a svätenín. Avšak pri zachovaní jasných pravidiel pre použitie latinčiny.

V ostatných obradoch sa snažte prispôbiť tejto metropolitnej cirkvi ako matke, nakoľko to len okolnosti miesta a času dovoľia. Majte sa dobre, pamätajte na nás v modlitbách.

Dané v Bratislave, na našom arcibiskupskom úrade, 26. júla roku spásy 1625 (Rituale 1625, 2-3).

⁹ Uvedený konkrétne: „Znova však vydaný za najjasnejšieho a najdôstojnejšieho kniežaťa Juraja Lippaja zo Zombora, ostrihomskeho arcibiskupa, rodeného legáta Apoštolskej stolice, uhorského prímasa, [...] V Trnave, akademickou tlačou, Vydal Melchior Václav Schneckenhaus, roku Pána 1656.“

Táto poznámka sa opakovala od prvého až po posledné vydanie rituálu a nachádza sa v bode 11: „*Cavebit autem, ne quæ latina lingua dicenda præscibuntur, pro arbitrio vernacula dicat*“ (Rituale 1907, 2; Rituale 1937, 6).¹⁰ Po úvodných inštrukciách rituálu (Rituale 1625, A1-A3) nasleduje sviatosť krstu, kde sa hovorí o matérii krstu, o forme a o služobníkovi krstu, o krste detí, o krstných rodičoch, o čase a krste, o mieste vysluhovania krstu, o posvätných olejoch, o krste dospelých. Nasleduje samotný obrad krstu detí, ktorý začína otázkou a odpoveďou v jednotlivých jazykoch, teda aj v slovenčine ohľadom mena vo forme: „*Jako ty meno? A nasleduje: Odrieka si se satanašovi? Y všetkym skutkom geho? I všetkej pychy jeho? Veriš v Boha Otca Všemohúceho, Stvoriteľa nebe y zeme? A nasledujú ďalšie časti Verím, v Boha [...]*“ a súhlas s krstom (Rituale 1625, 5-54).

Vzhľadom na liturgické zmeny po Druhom vatikánskom koncile zaujme *Ordo Baptismi parvulorum* v *Rituale Strigoniense* vydanom v r. 1907. Zatiaľ čo liturgické zmeny, ktoré sa v dvadsiatom storočí dotkli aj vysluhovania sviatostí, a ako to spomína aj koncilová konštitúcia *Sacrosanctum concilium*, jej snahou bolo dosiahnuť jasnejšie poukázanie na to, že v liturgii obrad a slovo sú veľmi úzko prepojené¹¹, obrady krstu detí v *Rituale Strigoniense* dávno pred týmito povzbudeniami obsahujú v časti odohrávajúcej sa pred bránou chrámu aj čítanie evanjelia s bežnými výzvami pred a po evanjeliu. Ide o text z 19. kapitoly Matúšovho evanjelia:

„*Dóminus vobíscum. Et cum spíritu tuo. Sequentia sancti Evangélii secundum Matthaéum. Glória tibi, Dómine. In illo témpore obláti sunt Jesu párvuli, ut manus eis impóneret, et oráret: Discípuli autem increpábant eos. Jesus vero ait illis: Sínite párvulos, et nolíte eos prohibére ad me veníre; tálium est enim regnum cælórum. Et cum imposuísset eis manus, ábiit inde. Laus tibi Christe.*“¹²

Zaujímavým javom, ktorý pochopiteľne vyplýval aj z národno-etnického zloženia jednotlivých diecéz na Slovensku a Zakarpatskej Rusi, je fakt, že sa zmenilo poradie jazykových mutácií v *Rituale Slovacchie* oproti *Rituale Strigoniense* v jeho všetkých vydaniach. Zatiaľ čo v *Rituale Strigoniense* sa jednotlivé texty uvádzali v poradí: magyar – deutsch – slovensky, *Rituale Slovacchie* zmenilo toto poradie na slovensky – deutsch – magyar.

Ďalšia časť rituálu hovorí o sviatosti pokánia, sviatosti Eucharistie, pomazania chorých a sviatosti manželstva (Rituale 1625, 55-165).

Rituale Slovacchie v ôsmom titule/kapitole prináša oproti *Rituale Strigoniense* nevšedný prvok, ktorý je dôležitý aj z hľadiska použitia národného jazyka. Zatiaľ čo v ostrihomskom rituáli sa

¹⁰ „*Rituale Strigoniense, seu Formula agendorum in administratione Sacramentorum, ac cæteris Ecclesiae functionibus. Primum quidem jussu et auctoritate eminentissimi quondam Petri cardinalis Pázmán Archiepiscopi Strigoniensis dein Sæpius aliorum Archiepiscoporum Strigoniensium editum nunc vero jussu et auctoritate Eminentissimi ac Reverendissimi Domini Domini Claudii Francisci S. R. E. tit. Ss. Sylvestri et Martini in monte Presbyteri Cardinalis Vaszary ordinis S. Benedicti, Archiepiscopi Strigoniensis, incltyi Regni Hungariæ Principi Primatis etc. etc. Recognitum. Strigonii. In cancellaria Archiepiscopalis MCMVII.*“ (Rituale 1907). „*Rituale omnium lat. rit. diæcesium Slovacchiæ et Subcarpathorussicæ ad instar Appendicis Ritualis Romani cum approbatione Sacræ Rituum Congregationis jussu et auctoritate Omnium Præsulum Slovacchiæ anno Domini MCMXXXVII editum. Ratisbonæ, Typis Friderici Pustet S. Sedis Apostolicæ et S. Rituum Congreg. Typographi*“ (Rituale 1937).

¹¹ „*Nech sa pri posvätných sláveniach zavedie hojnejšie, rozmanitejšie a primeranejšie čítanie Svätého písma*“ (Sacrosanctum concilium 35).

¹² „*Pán s vami. I s duchom твоjim. Stať zo sv. evanjelia podľa Matúša. Sláva tebe, Pane. Vtedy mu priniesli deti, aby na ne položil ruky a pomodlil sa. Ale učeníci ich okrikovali. Ježiš im povedal: „Nechajte deti a nebráňte im prichádzať ku mne, lebo takým patrí nebeské kráľovstvo.“ Potom na ne kládol ruky a odišiel odiaľ*“ (Mt 19,13-15).

sviatosť vysviacky nespomína, slovenský rituál ponúka pri tejto sviatosti dva texty. Jeden je textom na vyhlásenie ohlások pred vysviackou kandidáta na subdiakonát/diakonát/kňazstvo a druhým je text, ktorým sa farár z farnosti kandidáta mal obrátiť na príslušný diecézny ordinariát s odpoveďou, či boli hlásené nejaké námietky voči vysviacke.

„Text ohlások čakateľa na vyššie kňazské svätenia.

Náš najdôstojnejší velpastier diecézansky ustanovil, že bude udeľovať kňazské vyššie svätenia v tieto dni: podjáhensťvo.....jáhenstvo.....a kňazstvo.....

Toto dávajúc na vedomie láskam Vaším, spolu oznamujem, že o prijatie týchto svätení žiada i N. N. bohoslovec nášho bisk. (arcib.) diecézanskeho seminára v (Trnave) – (Nitry) – (Banskej Bystrici) – (Košiciach) – (Rožňave) – (Spišskej Kapituli) syn N. N. – N. N. .... (Označiť treba meno a stav rodičov) narodený v ..... dňa ..... roku ..... Žiada, Vás, aby ste pamätali vo vašich vrúcnych modlitbách na všetkých, ktorí budú svätení v tie dni, zvlášte ale pamätajte si na ohláseného N. N. rodáka našej farnosti.

Majúc však pred očami predpisy našej sv. Cirkvi, vyzývam; aby každý podľa najlepšieho svojho svedomia a vedomia ohlásil farskému úradu, ak by mal, alebo vedel nejakú prekážku, pre ktorú by ohlásený ku sväteniam pripustený byť nemohol. Nech to však urobí jedine z lásky proti Bohu a tak, žeby za to mohol jednú obstať aj pred spravodlivým Sudcom a majúc i to na mysli, že sám je krehkým človekom“ (Rituale 1937, 247-248).

Pri vysluhovaní sviatosti manželstva po latinsko-maďarsko-nemeckom jazyku nasleduje opäť slovenské znenie ohladom ohlások: „Oznamuje sa vsem zde prítomným, že títo osoby N.N. a N.N. umienili s pomoci Božei stav swatého manželstva vstupiť. Protož w všetci spolu sa napoinagu, aby gestliže by kto wedel neyaku prekážku přátelstva krvneho, swagerstva a komotrovstva, a neboyaku kolvvek prekažku, kteraby mezi menovanimy osobamy manželstvvu prekaziť mohla; bez meškania nam oznamil. A to prvny raz; Po druhie; Potretie sa oznamuje“ (Rituale 1625, 147-149).

Ak si uvedomíme, že prvé vydanie ostrihomského rituála uvádza znenie ohlások aj v slovenčine, posledné vydanie z roku 1907, takisto vydanie *Rituale Slovacchiæ* ich text uvádzajú len v latinskom jazyku (Rituale 1907, 212; Rituale 1937, 252).

Čo sa týka vysluhovania sviatosti manželstva, úvodná otázka ženícha okrem mena bola: „Pítam sa teba na tvoju krestanskú vieru, a-bis mne povedél, syli zadavanij zginu osobu alebo nie slubilly manželstvo ziadnej drugei osobe mimo tegto pocitvvei osobi? Milugešli tuto poctivu osobu? Chcešli sebe vziat za pravu av vernu manžélku?“

Pitam sa teba po druhie, abis mne oznamil na tvvogu vvieru krestánsku. Niel mezi vvami neyakeho krvvneho přátelstva, svvagerstva, kmotrovstva lebo neyakei ginej prekazki, kteraby medzi vvami stavv manžélsky prekaziť mohla?“ (Rituale 1625, 150-152).

Otázky kladené ženíchovi a neveste sa v poslednom vydaní ostrihomského rituálu mierne zmenili a mali po otázke o mene takýto obsah: „Vyznaj tu Bohom a pred obličajú jeho svätej Cirkve, zdáliš ty túto tu prítomnú N. N. za svoju pravú manželku sebe vziať chceš? A druhá otázka: Šľubuješ-li, že jej chceš vo všetkom verným byť do tvojjej a jej smrti, tak jako manžel je povinný verným byť manželke svojej podľa prikázania Božieho?“ (Rituale 1907, 214). Vidíme tu jasnejšie poukázanie na dve dôležité skutočnosti: či si ženích nevestu chce vziať, čo deklaruje svojim „chcem“ a či sľubuje, že jej bude verným až do smrti, čo vyhlási svojim „sľubujem“.

Nasleduje sľub manželov začínajúci slovami kňaza, ktoré manželia opakujú: „Tak mne Pan Buoch pomahai: Blahoslavena Panna Maria, y všeci Boži svatij, že tuto poctivu osobu milugem: Milugijce za pravu a vernu manželku sebe pogjmas podľa ustanoveyenia Bozieho, y podľa obiczaga Cyrkve Svyatei všeoobecnej [...]“ (Rituale 1625, 156-158).

Pri manželskej prísaha, ktorá bola a stále je miestnou liturgickou tradíciou sa v *Rituale Strigoniense* spomína prísaha novomanželov, ktorí kladú pravú ruku na sväté relikvie: „*Postremo pro more in hac patria usitato, dextris ipsorum super sanctis reliquiis collocatis, faciat Sacerdos eos singillatim jurare, [...]*“ (Rituale 1907, 219). Zatiaľ čo v prípade *Rituale Slovacchiæ* sa pri tom istom obrade spomína prísaha na kríž: „*Postremo pro more in Slovacchia usitato, dextris ipsorum super Crucifixum collocatis, faciat Sacerdos eos singillatim jurare, [...]*“ (Rituale 1937, 261).

V rituáli nasleduje časť pre jednotlivé požehnaní: sviec, na Svätú sobotu, požehnanie miesta, domu, lode, ovocia a vína, požehnanie pútnikov, Velkonočného baránka, oviec, chleba, úrody, požehnanie na Zjavenie Pána, svätoblažské požehnanie, požehnanie bylín na Sviatok Nanebovzátia Panny Márie, požehnanie kríža, tabernakula, cintorína... (Rituale 1625, 165-210).

Ďalšia časť sa zaoberá procesiami pri jednotlivých príležitostiach: v noci Vzkriesenia Pána, na sv. Marka, na Krížove dni, na Božie Telo, procesie pri nešťastiach, vo vojnových časoch, pri prenášaní relikvií [...] (Rituale 1625, 210-261). Časť rituálu sa týka exorcizmu (Rituale 1625, 263-292). Nasledujú inštrukcie ohľadom zapísania do matric pokrstených, pobirmovaných, sobášených. Štvrtá kniha má byť zaverdená kvôli počtom zverených duší (veriacich) (Rituale 1625, 292-298).

Aj keď slovenský jazyk je tu pomerne málo zastupený, spolu so živými jazykmi: maďarským, a nemeckým, oproti latinskému, a to len pri sviaosti krstu a manželstva, predsa vyjadruje starostlivosť Cirkvi o národnosti, ktoré boli súčasťou Uhorska.

Ako sme už spomenuli na začiatku, za povšimnutie stojí vznešenosť a dôstojnosť jazyka textov určených na liturgické slávenia pre ľud hovoriaci slovensky, maďarsky, či nemecky, keďže to boli tri najrozšírenejšie jazyky v Uhorsku a neskôr aj v nástupníckych štátoch po rozpade monarchie v roku 1918. Nebol použitý bežný hovorový jazyk ľudu, ale vysoký jazykový štýl, ktorý si vyžadovala vzácnosť liturgického slávenia. Tu možno jasne vidieť spojitosť s cyrilo-metodskou misiou, keď pri tvorbe liturgického staroslovienskeho jazyka solúnski bratia využili svoje vedomosti a vzácne nadanie, a tak vytvorili jazyk, ktorý sa stal v západnom liturgickom svete popri latinčine, hebrejčine a gréčtine liturgickým jazykom na území Veľkej Moravy.¹³ Aj napriek tomu, že jazykové rozdiely medzi slovanskými kmeňmi v tom období boli omnoho menšie, predsa len v období deviateho storočia existovali. Preto aj starosloviencina ako liturgický jazyk vynikala svojou „vzácnou jedinečnosťou“: bola zrozumiteľná ľudu a zároveň spĺňala predpoklad, že môže byť v Ríme schválená pápežom ako jazyk dôstojný na slávenie kresťanského kultu (Schevelov 1988, 599).

Slovenský katolícky spevník *Cantus Catholici*

Pri tejto príležitosti nemožno obísť, že zásluhou Petra Pázmaňa vyšlo aj ďalšie tlačené dielo v slovenskom jazyku, používané pri liturgii: *Cantus Catholici*. V spevníku je vo 23 častiach zozbieraných celkovo 290 piesní, z toho 227 slovenských, 62 latinských a jedna latinsko-slovenská pieseň. Spevník má 320 číslovaných strán.

Prvé vydanie sa realizovalo z podnetu synody pod predsedníctvom kardinála Petra Pázmaňa v roku 1629 v Trnave. Kutlúrne tradície jednotlivých národností v Uhorsku prinášali aj v tejto oblasti mnohé špecifiká, to však znamenalo, že vždy majú byť pod starostlivým dohľadom cirkevnej autority. Úlohou generálneho vikára bolo, aby s určenými spolupracovníkmi prikrčil k zostaveniu spevníka pre ostrihomskú arcidiecézu. Značnú časť práce zoberal na seba jezuita Benedikt

¹³ V Ríme bolo uznanie novej bohoslužobnej reči nezvyčajným, pretože západná cirkev a Rím chápali iba hebrejčinu, gréčtinu a predovšetkým latinčinu ako kanonické jazyky. Napriek tomu opát Strabo z Aachenu napísal vo svojom diele o histórii liturgie (Libellus) z rokov 840 – 842, že existovala rozmanitosť v bohoslužbách, a to nie iba podľa rasy a jazyka, ale aj v rámci jednej rasy a jazyka (Husár 2016).

Szóllósi (1609 – 1656), ktorému sa spevník pripisuje, hoci v diele sa jeho meno nikde neuvádza.¹⁴ Po rokoch neúnavnej práce, vyšiel v r. 1655 v Levoči kancionál v reči slovenskej „za výdatnej pomoci mecéna, spišského kanonika Juraja Šóša“, ktorému je aj v úvodných slovách venovaný. S najväčšou pravdepodobnosťou sa okrem výdatnej finančnej pomoci J. Šóš podieľal na konečnom výbere piesní a redakčnej úprave spevníka. Druhé vydanie vyšlo v r. 1700 s menšími zmenami (má 277 piesní).¹⁵

V ťažkých dobách protihabsburských povstaní a bojov nielen na poli politickom, ale i cirkevnom, sa snaha o uvedoméle povzbudenie jednoduchého ľudu stala dôležitou snahou mnohých cirkevných osobností, medzi ktorými vynikali rôzne rehole. Práve v tejto dobe sa podobné úsilie javí ako dôležitý bod povzbudenia pre národnú hrdosť a uvedomenie si svojej vlastnej dôstojnosti (Šuráb 2011). Aj preto možno v takomto ponímaní chápať, že hneď v úvode spevníka *Cantus Catholici* sa autor odvoláva na cyrilo-metodskú tradíciu kresťanského ľudu, ktorý sa hlásil k slovenskej národnosti, čo malo aj pri národnom obrodení, keď sa z národností tvorili národy, dôležitý prínos: „*Náš panónsky národ je preslávený mnohými chválorečami a pamätihodnosťami dávnych pokolení. Keď za kráľa Svätopluka, ktorý mal sídlo na Belgrade, prilipol ku Kristovi hlásaním Kristovej viery apoštolskými mužmi Cyrilom a Metodom, hoci vynikal v každom druhu zbožnosti, predsa viac v žalospevoch. Vysvitá to z rozličných piesní, podivuhodne prispôsobených na cirkevné slávnosti alebo iné časy. Spomenutí svätí otcovia, keď svätým krstom pripojili ku Kristovi Panónov s kráľom Svätoplukom, ba aj s Bulharmi, Moravanmi a s kniežaťom Čiech Bořivojom, dosiahli od rímskeho pápeža Mikuláša I., aby národom, ktoré pokrstili, bolo dovolené konať služby božie v ľudovom jazyku*“ (Weiss-Nägel 1935; Dufka 2017).

Pri zostavovaní spevníka *Cantus Catholici* boli Benediktovi Szóllósimu nepochybne nápomocné úzke kontakty moravských a slovenských profesorov a klerikov pôsobiacich na Trnavskej univerzite (Lauková – Kaizerová 2020, 141). Práve Trnavská univerzita, založená r. 1635 ostrihomským prímasom a kardinálom sídliačim v Trnave, Petrom Pázmaňom, bola miestom takéhoto čulého stretnutia a obohatenia v oblasti slovenskej cirkevnej inteligencie. Hoci jej úradnou rečou bola latinčina, ktorá hlboko zasiahla okrem rekatolizačnej a vzdelanostnej činnosti aj do národného povedomia Slovákov. Vo filozoficko-kultúrnom kontexte výziev doby a z antropologického hľadiska predstavovala výchova slovenského učeného kléru na tejto univerzite dôležitý bod v rozvoji nielen teologických, ale aj národných myšlienok. Predovšetkým tým, že na univerzite pôsobili mnohí profesori pochádzajúci z nášho územia, ale najmä tým, že vyškolila veľké množstvo vzdelancov – kňazov pochádzajúcich zo Slovenska.

Trnava počas jestvovania univerzity dosiahla svoj kultúrny zenit. Bola známa ako jediné univerzitné mesto Uhorska „sídlo Múz, domov Pallas Atény, kráľovná múdrosti, Atény Uhorska“ – tak ju oslovovali učenci týchto čias (Krapka – Mikula 1990).

¹⁴ Uznesenie synody bolo uskutočnené tak, že najskôr v r. 1651 bol vydaný v Levoči *Cantus Catholici* v reči maďarskej, ktorého autorom je tiež spomínaný Benedikt Szóllósi (A. Zelliger uvádza, aj v tomto prípade, nesprávne jeho vydanie v Trnave). Dielo je venované Benediktovi Kišdimu, jágerskému biskupovi. Úvod je datovaný 4. 10. 1651 v Spišskej Kapitule. Autora identifikoval v tridsiatych rokoch 20. storočia Stanislav Weiss-Nägel (Weiss-Nägel 1935).

¹⁵ Dielo nesie dlhý dobový názov: *Cantus Catholici. Pysne katholicke. Latinské i Slowenské. Nové y Starodáwne, z ktérymi kresťané v Pannonyji na výročné svätky, slávnosti, pri službe Boží, a v jiném obzvláštním času z pobožností své kresťanské užívají. Nasledují po tem písne na katechismus: o svátostech Nového Zákona, Letanie rozličné na východy cirkevné, aneb processije, a putovaní. Z mnohú pilností, ku potešení lidu kresťanskému, z novu zebnané a vůbec vydané...* V názve je ešte zakomponovaný citát apoštola Pavla: „Budte naplnení Duchom (Svätým) a hovorte spoločne žalmy, hymny a duchovné piesne. Vo svojich srdciach spievajte Pánovi a oslavujete ho“ (Ef 5, 18-19). Na titulnej strane sa nachádza tiež informácia, že spevník vychádza so schválením ostrihomského arcibiskupa Juraja Lippaja.

Záver

V historickom vedomí každého národa sa jasne a silne prejavuje jeho vnímanie vlastnej hodnoty a miesta, ktoré mu patrí na poli kultúrnom, náboženskom, či politickom (Maturkanič et al. 2021; Kobylarek 2019; Kocev et al. 2017; Králik – Lenovský – Pavlíková, 2018; Rychnová et al. 2022). Chápať vzácnosť jednotlivca, etnika, alebo národa nie je možné prostredníctvom nestálych a rýchlo sa meniacich elementov života (Juhás 201; Lojan 2018; Juhás – Genčúrová 2016). Pri rýchlo sa meniacich spoločenských podmienkach, ktoré sú poznačené vplyvom sociálnych médií, nedávneho pandemického času, alebo ohrozenia samotnej existencie skrze ozbrojené konfliktky, je dôležité siahnuť po hodnotách, ktoré pretvárajú v každej dobe a za každých okolností (Králik 2017; Petrovič et al. 2021; Roubalová et al. 2021; Roubalová et al. 2022; Tkáčová et al. 2021a,b). Pri formovaní charakteru slovenskej kultúry mal veľký význam náboženský vývin a konfesijná príslušnosť obyvateľstva. Už od 7. storočia možno hovoriť o procese christianizácie nášho územia (a to z oboch kresťanských centier – Ríma aj Konštantínopolu), ktorý do tradičnej kultúry vniesol prvky vychádzajúce z cirkevných nariadení, vierouky a kresťanskej symboliky (Šusteková 2012, 73). Takýmto spôsobom možno vnímať líniu cyrilo-metodského odkazu, ktorý sa tiahne v dejinách slovanských národov. Filozoficko-náboženský rozmer ich pôsobenia sa ukazuje ako dôležitý aj po mnohých storočiach od ich prítomnosti na území Veľkej Moravy. Svedectvom toho sú aj liturgické texty, ktoré sa v latinskej cirkevnej tradícii dochovali v iných podobách, ako len v latinskej. Ide o kratšie, či dlhšie texty, ktoré sa dochovali v rituálnych knihách (*Rituale Strigoniense, Rituale Slovacchie*), či v oficiálnych spevníkoch barokovej tvorby (*Cantus Catholici*). Spoločným menovateľom, ktorého dôležitosť si zostavovatelia uvedomovali, bol fakt prítomnosti viacerých národnostných entít v prostredí renesančného a barokového času na území Uhorska. Neodmysliteľným prínosom v tejto oblasti bolo pôsobenie a osobná angažovanosť vtedajšieho ostrihomského arcibiskupa a kardinála, Petra Pázmáňa. Liturgické a náboženské texty v národných jazykoch sú svedectvom explicitne (*Cantus Catholici*), či implicitne (*Rituale Strigoniense*) stále prítomnej cyrilometodskej myšlienky, ktorá sa dochovala aj po prvej svetovej vojne, keď vychádza posledný latinský rituál na našom území (*Rituale Slovacchie*).

REFERENCES

- Arch. Nunc. Wiens Procesi Vesc. Abbati.* Archivium Apostolicum Vaticanum. Arch. Nunc. Wiens Procesi Vesc. Abbati. Indici 1055. vol. 95.
- Bagin, Anton.* 1987. Peter Pázmány a Bratislava. In *Duchovný pastier* 5, 201-205.
- Banič, Anton, Augustín.* 1935. Pamiatke Trnavskej univerzity 1635 – 1777. Trnava.
- Bitskey, István.* 1986. Pázmány Péter. Budapest.
- Bucko, Vojtech.* 1940. Mikuláš Oláh a jeho doba 1493 – 1568. Bratislava.
- Cantus catholici.* Pýsne katholicke, latinské y slovenské, nové y starodávne [...] znovu zbrané, a vóbec vidané. 1655. Levoča.
- Dubina, Ján.* 2012. I riti peculiari del Triduo Pasquale in Slovacchia. Storia, celebrazione, Teologia. Roma.
- Dufka, Vlastimil.* 2017. Moravské pramene prvního slovenského katolického kancionála Cantus Catholici (1655) a jeho spevy ordinária. In *Studia theologica* 3, 133-146.
- Hanula, Gergely.* 2016. Anyaszentnyelvünk. A „szent nyelvek” és a fordítás. Budapest.
- Hetényi, Martin – Ivanič, Peter.* 2021. The Contribution of Ss. Cyril and Methodius to Culture and Religion. In *Religions* 12/6, 417.

- Husár, Martin.* 2016. Vybraté aspekty ceremónií a audiencií spojených s pobytom Konštantína a Metoda v Ríme. Otázky procesií a architektúry [Selected Aspects of Ceremonies and Audiences Regarding Constantine and Methodius' Stay in Rome. A Question of Processions and Architecture]. In *Konštantínove listy* [Constantine's Letters] 12/1, 29-38.
- Ivanič, Peter.* 2016. The origins of Christianity in the territory of Czech and Slovak republics within the context of written sources. In *European Journal of Science and Theology* 12/6, 123-130.
- Ivanič, Peter – Hetényi, Martin.* 2016. Modern history of Nitra city (Slovakia) in the context of the Cyrillo-Methodian legacy. In *Cyrrilomethodianum* 21, 215-250.
- Jankovič, Vendelín.* 1995. Peter Pázmany a mesto Trnava. Bratislava.
- Judák, Viliam – Liba, Peter.* 2012. Od Petrovho stolca k Veľkej Morave. Pápežské dokumenty o sv. Cyrilovi a Metodovi z rokov 868 – 2012. Trnava.
- Juhás, Vladimír.* 2019. Kresťanstvo ako rehabilitácia tela. In *Verba Theologica* 21/1, 94-100.
- Juhás, Vladimír – Genčúrová, Gabriela.* 2016. Antropologický rozmer konceptu kultúry u Ladislava Hanusa. In *Studia theologica* 18/4, 125-149.
- Kobylarek, Aleksander.* 2019. Education in the post-scientific culture. In *Journal of Education Culture and Society* 10/1, 5-13.
- Kocev, Pavle et al.* 2017. Sv. Kliment Ochridský a jeho pôsobenie v Macedónsku [St. Clement of Ohrid and his activities in Macedonia]. In *Konštantínove listy* [Constantine's Letters] 10/2, 88-97.
- Krapka, Emil – Mikula, Vojtech.* 1990. Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku 1561 – 1988. Cambridge (Canada).
- Králik, Roman.* 2017. Søren Kierkegaard's influence on the thinking of Karol Nandrásky. In *European Journal of Science and Theology* 13/1, 25-34.
- Králik, Roman – Lenovský, Ladislav – Pavlíková, Martina.* 2018. A Few comments on the identity and culture of one ethnic minority in central Europe. In *European Journal of Science and Theology* 14/6, 63-76.
- Lacko, Milan.* 1956. Memorandum Ostrihomského arcibiskupa kardinála Petra Pázmanyho Rímskej posvätej kongregácii šírenia viery o katolíckej reštaurácii Uhorska, roku 1622. In *Most* 2-3, 83-93.
- Lauková, Silvia – Kaizerová, Petra.* 2020. Baroková duchovná pieseň ako živý odkaz cyrilo-metodského dedičstva [Religious Songs of the Baroque Period as a Living Message of the Cyrillo-Methodian Heritage]. In *Konštantínove listy* [Constantine's Letters] 13/2, 137-152.
- Lojan, Radoslav.* 2018. Svedomie ako norma morálky. In Majda, Martin a kol. (ed). *Znaky časov v cirkvi a spoločnosti*. Ružomberok, 84-92.
- Marsina, Richard – Meliš, Jozef (eds.).* 2021. *Codex diplomaticus Episcopatus Nitriensis. Tomus I.* Bratislava.
- Maturkanič, Patrik et al.* 2021. Homo culturalis versus Cultura animi. In *Journal of Education Culture and Society* 12/2, 51-58.
- Petráš, Patrik.* 2017. Problematika používania zloženého adjektíva cyrilo-metodský (cyrilo-metodovský): kodifikácia a jazyková prax. [The Topic of the Usage of the Complex Adjective 'cyrilo-metodský' ('cyrilo-metodovský'): Codification and Use in Language Practice]. In *Konštantínove listy* [Constantine's Letters] 10/1, 251-261
- Petrovič, František – Murgaš, František – Králik, Roman.* 2021. Happiness in Czechia during the COVID-19 pandemic. In *Sustainability* 13/19, 10826.
- Pöstényi, Jozef.* 1947. Svätý Vojtech. In *Nová práca* 4, 188-192.
- Roubalová, Marie et al.* 2021. Rabbinic Judaism's perspective on the first crimes against humanity. In *Bogoslovni Vestnik* 81/1, 57-74.

- Roubalová, Marie et al.* 2022. Shabbat as a projection of freedom in Tanakh and rabbinic Judaism. In *XLinguae* 15/1, 148–159.
- Righetti, Mario.* 2014. *Storia liturgica. Introduzione generale*, vol. I. Roma.
- Rituale.* 1625. *Rituale Strigoniense, seu Formula agendorum in administratione Sacramentorum, ac ceteris Ecclesiae publicis functionibus . Jussu et auctoritate Illmi ac Revermi Domini Petri Pazmany, Archiepiscopi Strigonien. Etc. Nunc recentur editum. Posenii in Aule Archiepiscopali. Anno Domini M DC XXV. Ponium.*
- Rituale.* 1907. *Rituale Strigoniense, seu Formula agendorum in administratione Sacramentorum, ac coeteris Ecclesiae functionibus. Primum quidem jussu et auctoritate eminentissimi quondam Petri cardinalis Pázmán Archiepiscopi Strigoniensis dein Sæpius aliorum Archiepiscoporum Strigoniensium editum nunc vero jussu et auctoritate Eminentissimi ac Reverendissimi Domini Domini Claudii Francisci S. R. E. tit. Ss. Sylvestri et Martini in monte Presbyteri Cardinalis Vaszary ordinis S. Benedicti, Archiepiscopi Strigoniensis, incltyi Regni Hungariæ Principi Primatis etc. etc. Recognitum. Strigonii. In cancellaria Archiepiscopalis MCMVII. Strigonium.*
- Rituale.* 1937. *Rituale omnium lat. rit. diœcesium Slovacchiæ et Subcarpathorussiæ ad instar Appendicis Ritualis ROMani cum approbatione Sacræ Rituum Congregationis jussu et auctoritate Omnium Præsulum Slovacchiæ anno Domini MCMXXXVII editum. Ratisbonæ, Typis Friderici Pustet S. Sedis Apostolicæ et S. Rituum Congreg. Typographi. 1937. Regensburg.*
- Rychmová, Lucie et al.* 2022. Open-air Museums – the Future of the Presentation of Spiritual and Architectural Heritage. In *Museology and Cultural Heritage* 10/1, 5-18.
- Sacrosanctum concilium* 35. *Sacrosanctum concilium. Konštitúcia o posvätej liturgii. 2008. In Dokumenty Druhého vatikánskeho koncilu. Trnava. 159-201.*
- Sartori, Giovanni.* 1995. Was rettet, vereinigt. In *30 Tage* 4, 7-9.
- Shevelov, George.* 1988. “Prosta Čadъ’ and ‘Prostaja Mova.” In *Harvard Ukrainian Studies* 12/13, 593-624.
- Šimončič, Jozef.* 1997. Kardinál Peter Pázmaň 1570 – 1637. In *Duchovný pastier* 78/4, 180-181.
- Šusteková, Ivana.* 2012. Rezíduá predkresťanských náboženských kultov v tradičnej kultúre Slovenska v prvej polovici 20. storočia [Residues of the pre-Christian religious cults in the traditional culture of Slovakia in the first half of the 20th century]. In *Konštantínove listy [Constantine’s Letters]* 5, 73-92.
- Timon, Stanislav.* 1745. *Purpura Pannonica sive Vitæ, et res gestæ S.R.E. cardinalium, qui aut in ditionibus sacræ coronæ Ungaricæ nati, aut regibus sangvine conjuncti, aut episcopatibus Hungaricis potiti fuerunt. Košice.*
- Tkáčová, Hedviga et al.* 2021a. Social Media and Students’ Wellbeing: An Empirical Analysis during the Covid-19 Pandemic. In *Sustainability* 13, 10442.
- Tkáčová, Hedviga et al.* 2021b. Existence and prevention of social exclusion of religious university students due to stereotyping. In *Bogoslovni Vestnik* 81/1, 199–223.
- Vragaš, Štefan a kol.* 2008. *Teologický a náboženský slovník, II. diel. Trnava.*
- Weiss-Nägel, Stanislav.* 1935. Kto je autorom spevníka Cantus Catholici? In *Kultúra* 7, 426-430.

prof. ThDr. Viliam Judák, PhD.
Comenius University in Bratislava
Faculty of Roman Catholic Theology of Cyril and Methodius
Kapitulská 26
814 58 Bratislava
Slovakia
judak1@uniba.sk
ORCID ID: 0000-0003-4415-4776
SCOPUS Author ID: 57352912000

doc. ThDr. Lubomír Hlad, PhD.
Constantine the Philosopher University in Nitra
Faculty of Arts
Institute for Research of Constantine and Methodius' Cultural Heritage
Štefánikova 67
949 74 Nitra
Slovakia
lhlad@ukf.sk
ORCID ID: 0000-0003-1690-0057
SCOPUS Author ID: 57247264500
WOS Researcher ID: ABB-6751-2021

ThDr. Anton Ďatelinka, PhD.
Comenius University in Bratislava
Faculty of Roman Catholic Theology of Cyril and Methodius
Kapitulská 26
814 58 Bratislava
Slovakia
anton.datelinka@uniba.sk
ORCID ID: 0000-0001-7264-4954
SCOPUS Author ID: 57436998100